

izrazito literarnozgodovinsko analizo. Kot prosvetitelj je predvsem tudi orisan J. Jovanović-Zmaj, ki mu je posvečen zadnji esej v tem poglavju. Napisan je zelo prikupno, s smislom za družbeno ozračje, ki je ustvarilo Zmaja, za življenjski stil zgodnjega meščanstva nerazvitega naroda. Avtor kaže silno mnogo razumevanja za tega malce naivnega in v svojem naprednem humanizmu prikupnega srbskega klasika, ki je pod njegovim peresom postal za sodobnega slovenskega bralca kaj več kot le šolsko berilo.

Med obema stoji obsežna (najobsežnejša v vsej knjigi) razprava o Miroslavu Krleži, ki jo tvorijo posamezni, v različnih časih in različnih glasilih (večinoma hrvaških) objavljeni prispevki. Zdi se mi, da je ta študija osrednja v pričujočem Kreftovem delu. Vsekakor je najbolj pomembna prav za spoznanje njegovih nazorov o umetnosti, kajti v njej ne vidimo samo Krleže, marveč, in sicer v prav tolikšni meri, avtorja razprave samega. Opaziti je sicer, da je pisana v drugačnih razmerah, v času, ki so ga težili drugačni problemi, vendar je večina Kreftovih nazorov o umetnosti aktualna še danes. Mlajše generacije seveda ne morejo doumeti, kaj je takrat pomenilo braniti Krležo in razčlenjevati njegovo delo z marksističnih pozicij, a prav zaradi tega prerašča ta študija okvir podobe dela in osebnosti znamenitega hrvaškega pisatelja in postane pomemben prispevek k zgodovini ideoloških bojev na področju umetnosti v času med obema vojnama. V njej se literarni zgodovinar še najbolj umakne umetniku, ki z veliko zavzetostjo premišljuje o poteh in nalogah sodobne napredne umetnosti. Lahko bi jo sploh imenovali avtorjevo osebno izpoved.

»Portreti« so drugačni ko večina del s področja literarne zgodovine. Največkrat sicer imajo klasično zgradbo: oris družbenega okolja, pisateljev življenjepis in slednjič estetska in ideološka analiza njegovega dela. Vendar se metoda obravnavanja posameznih pisateljev spreminja od primera do primera. V knjigi so zastopane literarnozgodovinske razprave (dokumentacija in navedba virov sta morali iz tehničnih razlogov izostati), prispevki pretežno informacijskega značaja in eseji, ki ob upoštevanju literarnozgodovinskega gradiva že močno posegajo na področje umetniškega ustvarjanja. Tako imamo v njej opraviti hkrati z umetnikom in z literarnim zgodovinarjem, ki obravnava snov s stališča naprednega znanstvenega nazora in s sodobno metodo. Nekaterim avtorjevim trditvam bi sicer lahko kdo ugovarjal, a nihče ne more zanikati, da nosijo Kreftove študije njegov osebni, svojski pečat. In slednjič, sam njegov način pisanja je tak, da bo nedvomno vzbudil zanimanje tudi pri tistih, ki jim sicer literarna zgodovina ni mar. In prav to je njegova nedvomna zasluga.

Vera Brnčič

FRANCE BEVK, ČRNA SRAJCA

Novi roman Franceta Bevka, Črna srajca,* se po tematiki pridružuje njegovim prejšnjim delom, ki pripovedujejo o razžaljeni in trdoživi primorski deželi. V ozkem časovnem izseku in na tesnem prostoru ene same vasi z izmišljenim imenom Zavrh je v tem romanu ponovno upodobljeno življenje vse Primorske v bridkih letih bazoviških strelav in grobega potujčevanja. Snov

* Izdala Slovenska Matica v redni zbirki za leto 1955.

je spet boleče resnična in bržčas bi lahko za sleherni dogodek našli zgodovinsko potrdilo v lokalnih analih. Ta nacionalno in moralno dragoceni material je seveda ustvarjalno preneten in zgoščen v efektno fabulo, ki znova vzbuja občudovanje Bevkovih pisateljskih kvalit. Po teh prvih ugotovitvah, ki identificirajo pričujoči roman o zaslužjeni Primorski s prejšnjimi deli, pa se bo zanimivo ustaviti ob premikih in razlikah, ki so se bodisi v sami snovi, bodisi v pisateljevem odnosu do gradiva pojavile v novem, v letu 1956 izišlem delu; medtem se je namreč kolo zgodovine že temeljito zasukalo.

Najpomembnejši je premik v samem ustvarjalnem procesu: pobude za novi roman so bile namreč bistveno drugačne od nekdanjih. Pred leti so Bevkova dela reagirala na živo ali komaj minulo dogajanje. Negotovost glede izida boja in usode primorskih rojakov je podžigala ustvarjalno strast in ostrila narodnoobrambno tendenco. Zdaj, ko so snov zgodovinski dogodki potisnili v preteklost, se seveda ta strast ni mogla prižgati s prvobitno močjo. Narodnoobrambna pobuda, ki je svoj čas literaturo usmerila v žgočo bolečino in protest, je odpadla, namesto nje pa se je pojavil nov nagib — težnja po globljem, temeljitem in sistematičnem obračunu s snovjo, ki je zaradi življenjskih okoliščin postala pisatelju najbližja in najdražja, a je ostala žal neizrabljena.

Ta izredna snov, polna življenjske dinamike in nacionalnega in etičnega patosa, je bila namreč doslej le fragmentarno izluščena, ker so različni zadržki odvrčali pisatelja od celote in njenih podrobnosti. Najmočnejši so bili seveda zunanji: na eni strani meje je tiskani besedi grozila ječa, na drugi cenzura, včasih pa je tudi sam boj na ogroženem terenu terjal diskretnost in konspiracijo. Poleg tega je bilo dogajanje še v razvoju in pisatelju, ki se v motnem vrtincu snovi ni mogel dokončno orientirati, ni prestalo drugega, ko da je izbiral že zaključene in izčiščene epizode. Vsi ti zadržki so ob pisanju Črne srajee odpadli in snov je bila avtorju v celoti na razpolago. Zato bi lahko ob novem romanu sestavili pravcati register tipičnih potez primorskega življenja pod fašistično tiranijo; seznam bi se pričel z aretacijami, begom preko meje, emigracijo, izdajstvom in ilegalno organizacijo napredne primorske mladine TIGR (Trst, Istra, Gorica, Reka), o kateri bo najbrž marsikateri bralec zdaj prvič izvedel, končal pa bi se z ustrelitvijo domačega Judeža in tragikomičnim žeganjem nove italijanske šole. Nekatere epizode so že znane, druge so morale čakati do današnjega dne, da je dozorelo celotno gradivo, zbrane in zlite v organsko fabulistično celoto pa so zdaj najobširnejše in resnici najzvestejše pričevanje o predvojni Primorski in njenem prečudovitem moralnem liku.

Spremenil pa se je tudi pisateljev odnos do te repertoarno razširjene in sproščene snovi. Nekdaj je bila v ospredju predvsem situacija, ki je ogrozila obstoj primorskega ljudstva, posameznik pa je bil v prvi vrsti član nacionalnega kolektiva in docela zaposlen z nacionalno problematiko. Zdaj se je ta poedinec, ki je bil poprej literarno zanimiv predvsem kot žrtev, upornik ali pa fašist, premaknil v središče in se individualiziral. Postal je široko dimenzionirana osebnost z edinstvenim karakterjem, specifično moralno problematiko in z usodo, ki ni več odvisna samo od ene vrste njegovih interesov. Njegova moralna cena je seveda tudi še zdaj v prvi vrsti odvisna od odnosa do nacionalne problematike, ki je bila v izjemnih okoliščinah, razumljivo, najmočnejša etična preizkušnja, toda kot literarni objekt je lahko zdaj za-

nimiv tudi človek z izrazito negativnim odnosom do narodne usode. Temu človeku je pisatelj prav tako pravičen kot osebi s pozitivnim nacionalnim predznakom; — ognjevitost, ki jo je terjal boj na življenje in smrt, se je polegla in novi Bevkov roman ne izžareva več poprejšnje krčevite prizadetosti in zavzetosti, zato pa je v njem več pisateljske radovednosti in globljega razumevanja za temne globine človekove notranjosti.

To je kvalitetno nov in dandanašnji edino uspešen ustvarjalni odnos do izbrane snovi; o tem nas bodo v romanu prepričala redka šibkejša mesta, kjer je pisatelj zaman poskušal oživiti nekdanji odnos.

Rezultat novega razmerja med pisateljem in snovjo je predvsem izbira glavnega junaka. Tradicija, da imajo v delih z izrazito nacionalno ali socialno tematiko poglavitno besedo neomadeževani značaji, je tokrat prekinjena. Protagonist Bevkovega romana je Ivane Gantar, krčmar v Zavrhu, ki se vdinja fašističnim poglavarjem in so mu zato domači ljudje pridali vzdevek Črna srajca. Gantar v Zavrhu gospodari, sili rojake na fašistično tlako, zaradi njegove izdaje Italijani požigajo in ubijajo, domačini pa beže preko meje in v emigracijo. Zaradi te pošastne zavrženosti je postal tudi glavni junak: pisatelj se zdaj ni zadovoljil z opisom in oceno njegovih dejanj, ampak je skušal ta dejanja tudi razložiti s psihološkimi in moralnimi nagibi, ki so slovenskega človeka ponižali do umazanega hlapčevanja. Potrpežljivo je luščil z Judeževe površine plast za plastjo: mladostni manjvrednostni kompleks, ljubezenske nesreče, častiljubje, pohlep po oblasti in bogastvu in usmiljenja vredno moralno nemoč. Po tej vestni in pravični psihološki analizi se je Gantar izoblikoval v polnokrvno osebo, v skrajno odvratno in bedno kreaturo hkrati, ki lahko na trenutke zbudi celo sočutje. Kajti tako celovito zastavljen človek ne more pobegniti pred lastno vestjo in moralnimi posledicami svojega nečednega ravnanja. Ko osamljen in izobčen spozna svojo izprijenost, a zaman išče pomoči — pri gospodarjih, ženski in celo pri materi — takrat je kljub odvratnosti samo še uboga človeška para, ki se brezuspešno upira toku in trepetu za golo življenje.

Gantarjeva moralna kriza doseže vrh v nočnem razgovoru s pijano materjo. Drugi dan so obljube, da bo zapustil sramotno službo in se posvetil domačiji, že pozabljene in Gantar vse do konca ostane zgolj odvraten in zavržen Judež. Takšen razvoj je življenjsko docela verjeten, zmanjšuje pa človeško zanimivost osrednjega junaka. S pisateljevim odnosom v prvi polovici teksta bi bila bolj v skladu varianta, po kateri bi se Gantarjeva moralna dilema: nihanje med zavestnim spoznanjem lastne ničvrednosti in nemočjo, da bi krenil na drugačno pot — zaostri do tragičnega in samo s smrtjo razrešljivega konflikta. Strel, ki maščuje Gantarjeve zločine in fabulistično učinkovito zaključuje zgodbo, bi v tem primeru ne bil samo kazen, ampak tudi odrešitev in katarza.

Fašistični zaupnik Ivane Gantar ima malo zaveznikov in veliko sovražnikov. Njegovi najnevarnejši nasprotniki so člani ilegalne organizacije, povezani v uporniško trojko. Ti ga zasledujejo, obsodijo na smrt in nazadnje tudi kaznujejo. To so izredno simpatični mladi fantje, goreči Slovenci, ne brez posluha za socialna vprašanja, ki se zagrizeno upirajo tujcem in pomagajo domačim ljudem. Zaslužili bi posebno knjigo, kajti v pričujoči igrajo ob Gantarju podrejeno vlogo, na drugi strani pa jih prerašča tudi silno razgiban in pisan vaški kolektiv. Bevk jih je sicer oddvojil od ostale množice

ter jih z odnosom, o katerem je bilo že dovolj govora, karakterno individualiziral, tako da nikakor niso samo brezoblični zastopniki pozitivne ideje. Njihova skupna — uspešnost oziroma neuspešnost boja — in posamična moralna problematika je tehtno nakazana in zbuja veliko pričakovanje. Razpreda se vzporedno z Gantarjevo in hkrati z njo ostane ob sami kulminaciji tudi nerazrešena. Po usodnem Dominikovem strelu, ki je zadel Mohorja namesto Gantarja, se namreč trojka raztepe na vse plati in vse njene akcije so pravzaprav samo še učinkovito zaključevanje fabule. Skoda je zlasti Dominikovega konflikta, ki bi lahko sam dal snov za celo tragedijo nezrelega in neizkušnega idealista. Ob globlje zastavljenem Dominikovem liku bi mnogo bolj prišla do veljave tudi Zala, izredno zanimiv in čist ženski portret.

Ostale osebe so bolj ali manj epizodne, izrisane z bežnimi, toda silno zanesljivimi potezami. Nekateri obrazi ostanejo dolgo v spominu: Gantarjeva mati, zapiti Mohor Zonta, ponosna Malija, učiteljica Nunziata, kavalirski podbrigadir Atalante in celo dekle iz Selc, ki je bilo kot Zorka odšlo služiti v Milan in se je domov vrnilo kot Albina. Te skice so drobne portretne mojstrovine, ki odlično razodevajo pisateljevo mojstrstvo in rutino. Podobno — z minimalnimi ustvarjalnimi sredstvi, toda učinkovito — so komponirani posamezni prizori. Sleherni izmed njih ima lastno kompozicijsko krivuljo, ki pa se absolutno podreja celotni zgradbi in jo podpira. Zato bi bilo nemogoče izločiti posamezne scene; med najbolj efektne brez dvoma sodi Dominikovo čakanje v zasedi.

Ta pisani zbor oseb in prizorov je uglasen v enotno fabulistično zamisel, ki prepričljivo demantira glasove o preživelosti fabule v dandanašnjem času. Bevk tudi v tej knjigi z nenavadno domišljijsko prožnostjo, drzno in trezno hkrati določa proporce, variira ton, razporeja gradivo in napenja lok zgodbe; zdi se, da je Črna srajca celo v njegovem opusu ena izmed najbolj smotrno zgrajenih umetnin. Zlasti začetek romana je šolski primer dobre ekspozicije: kratko poglavje prenese bralca naravnost v sredino dogajanja in ga na nekaj straneh teksta seznanj z vsemi potrebnimi podatki — s krajem, časom, konfliktom in poglavitnimi akterji.

Pisatelj je v spremni besedi skromno pripomnil, da bi rad s Črno srajco oživil in rešil pozabe delček preteklosti. To je storil pošteno in v glavnem umetniško uspešno. Knjigo je namenil mlajšim generacijam, ki niso doživljale primorske drame, in to posvetilo ga moralno obvezuje, da izpolni tudi obljubo glede razširitve sedanjega romana v primorsko trilogijo. Snov je za mali narod s še vedno nerešenim vprašanjem nacionalne združitve preveč dragocena, da bi se izmaknila iz rok sodobnikov, in tudi zapeljiva je, saj je ravno Bevkov roman dokazal, da nudi dandanašnji nove ustvarjalne možnosti.

Mitja Mejak